Rozpad Sovětského svazu

VÁCLAV VEBER

Už v roce 2001 si v časopise *Euroasijský express* moskevský historik Michail Vinogradov v článku Hodnocení příčin rozpadu Sovětského svazu[1] postěžoval, že samotný vědecký přístup je v tomto směru značně pasivní. I když již vyšla Gajdarova kniha o pádu sovětského impéria[2] a také Gorbačov pravidelně zveřejňuje vysvětlení svých jednání a pod redakcí Andreje Zubova bylo konečně vydáno kritické kolektivní dílo o novodobé ruské historii[3], mnoho kvalitních odborných studií není zatím k dispozici. Je nepochybné, že k pádu Sovětského svazu vedly politické, ekonomické a také zahraničněpolitické příčiny. Začněme však poukazem na stav sovětské moci na přelomu 70. a 80. let minulého století.

SSSR PŘED ROKEM 1985

Je to skoro paradox: na jedné straně doznalo komunistické hnutí největšího rozšíření ve své historii (ke komunismu se na začátku 80. let hlásilo přes 30 států, které se rozkládaly na 31 % světové plochy a ovládaly 34 % všeho obyvatelstva zeměkoule – ani jsme si neuvědomovali tak vážné nebezpečí komunistické hrozby) a na straně druhé se ohlašovala krize se smrtelnými důsledky, alespoň v Evropě. Sovětský svaz jako reprezentant světové komunistické moci disponoval výjimečnou vojenskou silou, měl např. ve své výzbroji 62 000 tanků (ale přiznával jich o deset tisíc méně), 2354 strategických jaderných raket (proti 1803, které vlastnily USA a jejich spojenci), 228 atomových ponorek (více než všechny ostatní státy dohromady)[4] apod., což podmiňovalo sebevědomé chování sovětské zahraniční politiky, které vyvrcholilo invazí do Afghánistánu v roce 1979. Očekávaná krátká afghánská válka se však prodloužila na desetiletí a přinejmenším připravila sovětskou armádu o prestiž.

GORBAČOVŮV NÁSTUP

Podle Gorbačovovy analýzy, se kterou vystoupil hned na začátku vrcholu své kariéry v dubnu 1985 na plenárním zasedání ÚV KSSS – měsíc po svém zvolení generálním tajemníkem strany (11. 3. 1985) – se Brežněvův „rozvinutý socialismus" dostal do slepé uličky. Podle Gorbačova *země začala ztrácet tempo svého rozvoje, narůstaly poruchy v hospodářství, rychle se hromadily a vyostřovaly obtíže a množily se neřešené problémy* a v knize o přestavbě dále pokračoval: *Při analýze situace v zemi jsme se především střetli s útlumem růstu ekonomiky. Tempo přírůstků národního důchodu v posledních třech pětiletkách pokleslo více než o polovinu a na začátku osmdesátých let dosáhlo dokonce stupně, který nás fakticky přiblížil k ekonomické stagnaci. Země, která dříve energicky doháněla nejvyspělejší státy světa, začala zjevně ztrácet jednu pozici za druhou. Přitom se odstup od těchto zemí ve zvyšování efektivnosti výroby i kvality výrobků, ve vědeckotechnickém rozvoji, ve výrobě i zavádění moderní techniky a technologie stále zvětšoval v náš neprospěch… Ani to však není bohužel všechno. Zcela potichu, jaksi nenápadně se začaly rozrušovat naše ideové a mravní hodnoty. Všude se rozmohly povrchnost, průměrnost, formalismus a plané žvanění… Problémy narůstaly rychleji, než se je dařilo řešit. Společnost se stávala stále neovladatelnější. My jsme si jenom mysleli, že řídíme, ale ve skutečnosti se vytvářela situace, na niž upozorňoval už Lenin, když napsal, že vozidlo jede jinam, než si myslí ti, kdo sedí za volantem.* Gorbačovův závěr, který se stal nakonec okřídleným, zněl: *Tak jako dosud se dále žít nedá.*[5]

1 Viz http://www.euroasia.euweb.cz/6-2001_ru_vinogradov.htm (citováno k 5. 11. 2011).

2 GAJDAR, Jegor: *Gibel imperii – uroki dlja sovremennoj Rossii*. Rosspen, Moskva 2006; anglicky *Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia*. Brookings Institution Press, Washington 2007. Viz též DYBA, Karel: Proč zkolaboval Sovětský svaz a jaké je z toho poučení pro současné Rusko. *Kontexty – časopis o kultuře a společnosti*, 2010, č. 3, s. 16n.

3 ZUBOV, Andrej B. (ed.): *Istorija Rossiii. XX vek, díl II. 1939–2007*. Astrel: ACT, Moskva 2009, s. 511n.

4 Tamtéž, s. 511.

5 GORBAČOV, Michail Sergejevič: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Svoboda, Praha 1987, s. 14–19. Na tomto hodnoce-

Gorbačovovy způsoby řešení necháme stranou, dotkneme se jich jenom okrajově. Uvedeme jen, že jeho návrhy, které prosazoval s velkými obtížemi, měly postupnou gradaci, od urychlení ekonomického vývoje šly cestou k přestavbě, perestrojce (šlo vlastně o reformu, ale toto slovo bylo nepřijatelné pro jeho stálé opakování bez jakéhokoli výsledku), až ke glasnosti a zase zpátky až k úplné nečinnosti. Na této cestě byly mezníky, které ho nečekaně zaměstnaly, jako byla kampaň proti alkoholismu (ta ho trápila ještě dlouho po jeho porážce a nechtěl se k ní hlásit, jeho manželka Raisa, nejbližší Gorbačovův poradce, dokonce jednoznačně tvrdila, že to byl Ligačovův nápad, tedy nápad vlastně jeho konkurenta, kterého si sice přivedl, ale brzo ho musel izolovat), černobylská havárie, nemožnost prosadit mezi nomenklaturou tzv. nové myšlení a i potřeba řešit odchod z Afghánistánu a ukončit afghánskou válku.[6]

Květen 1988, sovětské jednotky se stahují z Afghánistánu *Foto: ČTK*

Sám Gorbačov byl produkt systému, jistě byl talentovaný, s dobrými úmysly, ale systém mu vymezil hranice i horizonty. Narodil se v roce 1931 v úrodném kraji jižního Ruska poblíž Stavropolu, jeho děda byl kulak se všemi z toho vyplývajícími důsledky, ale otec již člen komunistické strany, voják Rudé armády a dobrý kolchozník. Když zemřel Stalin, byl Michail ve třetím ročníku moskevské právnické fakulty. Za studií se úzce sblížil s reformními komunisty, kteří se rychle vyrojili. Silně na něho zapůsobil XX. sjezd KSSS a památné vystoupení Chruščova, který překvapeným delegátům četl první zprávu Pospělovovy komise o Stalinových zločinech (později napsal, že to nevnímal jako pohromu, ale jako *obrovskou možnost do budoucna*[7]). Hned po skončení studia se mladý Gorbačov vrátil do Stavropolu a dostal výjimečnou umístěnku, stal se prvním sekretářem stavropolského Komsomolu, mládežnické organizace strany. Musel být v práci velmi obratný, protože už brzy byl stranickým sekretářem města a ve 39 letech i regionu. Stal se totiž oblíbencem svého předchůdce Fjodora Kulakova, který mu uvolnil místo tím, že postoupil na pozici tajemníka ÚV KSSS a začlenil se dokonce i do politbyra, nejvyšší mocenské struktury ve státě. Jeho prostřednictvím se Gorbačov seznámil až sblížil s vysokými funkcionáři, jako byli Kosygin, Andropov a Suslov, svými postoji sice odlišnými jako den a noc, ale velmi vlivnými. Byl pokládán za Andropovova chráněnce a to mělo svou váhu, vždyť Andropov stál plných 15 let v čele KGB, obávané sovětské tajné

ní nezměnil nic ani po svém pádu. Napsal esej *Nevím o šťastných reformátorech*, kde mj. uvedl: *…věděl jsem, že mne čeká obrovská novátorská práce. Země uvízla ve vyčerpávajících zbrojních závodech a zjevně přecenila svoje síly. Ekonomické mechanismy fungovaly stále hůře a hůře. Efektivita výroby se snižovala. Úspěchy vědeckého myšlení byly znehodnocovány skrz naskrz zbyrokratizovanou ekonomikou. Životní úroveň obyvatelstva stále viditelněji klesala. Korupce se stávala stále drzejší a zjevnější v celých odvětvích správního systému. Rozklad probíhal i v duchovní sféře: pod vnějším zdáním monolitní ideové jednoty společnosti byly stále viditelnější oficiální lež, licoměrnost a cynismus.* GORBAČOV, Michail Sergejevič – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastní. Dialog o „perestrojce", Pražském jaru a socialismu*. Victoria Publishing, Praha 1995, s. 179.

6 Je už celá řada prací, které se pokoušejí shrnout Gorbačovovu etapu sovětských dějin. K uznávaným dílům tohoto druhu patří MALIA, Martin E.: *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Argo, Praha 2004; ZUBOV, Andrej B. (ed.): c. d. v pozn. 3; HILDEMEIER, Manfred: *Die Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*. C. H. Beck, München 1998; SUNY, Ronald G.: *The Structure of Soviet History. Essays and Documents*. Oxford University Press, Ney York – Oxford 2003; PRAVDA, Alex: The collapse of the Soviet Union, 1990–1991. In: LEFFLER, Melvyn P. – WESTAD, Arne Odd (eds.): *The Cambridge History of the Cold War III*. Cambridge University Press, Cambridge 2010, k nejlepším patří Durmanovy Popely (DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé – velká politika 1938–1991. Díl II., Konce dobrodružství 1964–1991*. Karolinum, Praha 2009, 5. kapitola, s. 354n). Sám jsem se pokusil o shrnutí tohoto období v práci *Komunistický experiment v Rusku 1917–1991 aneb Malé dějiny SSSR*. Set out, Praha 2001, s. 172–209.

7 GORBAČOV, Michail Sergejevič – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastní*, s. 19.

policie. Že v sovětském systému mnohem více záleželo na vztazích než na obsahu a výsledcích práce, je vidět z té skutečnosti, že Kulakov i Gorbačov byli považováni za specialisty na zemědělskou otázku (Gorbačov dokonce dálkově vystudoval zemědělství, ale titul zemědělského inženýra nepoužívá), a ač zemědělství šlo od katastrofy ke katastrofě, v politické kariéře jako by jim to spíše prospělo. Doslova raketový vzestup zažil Gorbačov koncem 70. let. V roce 1978 zemřel Kulakov a Gorbačovovi vlivní přátelé zařídili, aby jeho křeslo přešlo na jejich oblíbence jako dědictví. Gorbačov se nejdříve (v roce 1978) stal členem ústředního výboru, v roce 1979 byl už kandidátem politbyra a v roce 1980 jeho plnohodnotným členem. Bylo mu 49 let a byl zdaleka nejmladší. Jeho cesta na výsluní měla sice krátký zákrut (s volbou Černěnka do funkce generálního tajemníka), ale v březnu 1985 se dočkal, i když byl – alespoň podle své manželky Raisy – velmi nejistý, tížila ho odpovědnost a možná že občas ztrácel i odvahu.[8]

Většina prací, které posuzují toto období, uvádí, že Gorbačov měl jistě dobré úmysly, ale žádný plán, žádnou přesnou představu co dělat.[9] Zdá se, že všichni opisují od Jelcina, který na tomto tvrzení založil svou argumentaci k obhájení politického střetu s Gorbačovem.[10] Gorbačov toto obvinění ale důsledně odmítá, např. v roce 1999 psal článek do *Lidových novin* a v něm mj. uvedl: *Někdy se říká, že perestrojka selhala proto, že Gorbačov neměl odborně připravený projekt reforem. Ale to přece není problém nějakého vědeckého plánování. Obecný projekt, který odpovídá konkrétním podmínkám dané země, musí mít každá zodpovědná vláda, jež přichází k moci – s tím souhlasím. Ale není možné chtít po ní jakýsi „jízdní řád" modernizace a přechodu na vyšší ekonomickou úroveň – to je přece nesmysl*.[11]

Jisté je, že Gorbačov se svým snažením neuspěl, neprosadil své plány a neuskutečnil své naděje. Je snadné napsat, že si pád zasloužil sám, ale sotva by to bylo spravedlivé.[12] Šlechtí ho, že byl přesvědčený antistalinista, na rozdíl od Chruščova, kterého obdivoval, napodoboval a zčásti chtěl pokračovat v jeho práci, již si idealizoval (patřil k dětem XX. sjezdu, které básník Jevtušenko později nazval stínovými disidenty), neměl osobní podíl na existujících nedostatcích režimu i státu. Bylo až obdivuhodné, že pochopil – přes všechnu propagandu – zaostalost SSSR a rozhodl se ji odstranit. Tak nevědomky rozbořil základní pilíře, na nichž stál komunistický stát. Jistě nechtěným výsledkem bylo rozpuštění strany (asi 20 milionů pohrobků, ale od léta 1989 členstvo ubývalo měsíčně ve statisících), zrušení KGB, obávané tajné policie s jedním milionem ozbrojených

Michail Sergejevič Gorbačov na oficiální fotografii z roku 1978 *Foto: ČTK*

lidí, kteří všechno sledovali, podlomení armády a rozpuštění zastupitelských institucí Sovětského svazu, včetně Nejvyššího sovětu. Přirozeně je označován za bořitele systému, ale nesmlouvaví bolševičtí fundamentalisté mu přidělili nálepku zrádce s velkým Z. Zdá se však, že neuměl užít mocenské prostředky. Celých šest let přerozděloval moc (vyměnil 50 až 60 % vysokých funkcionářů[13]), ale práci stejně nedokončil. Snadněji

8 Raisa ve své vzpomínkové knize (GORBAČOVOVÁ, Raisa M.: *Žít znamená doufat*. Pikolo – Česká koordinační rada Společnosti přátelství s národy Sovětského svazu, Praha 1991, s. 13) tvrdí, že Gorbačov byl návrhem stát se generálním tajemníkem doslova „otřesen" a komentoval ho doma slovy: *Tolik let jsem pracoval na Stavropolsku. Sedmým rokem pracuji tady v Moskvě. Ale uskutečnit cokoli velkého, důležitého, naléhavého, to nebylo možné. Jako by člověk narážel na zeď. Jenže život to vyžaduje, a už dlouho! Ne, uslyšela jsem: Tak se dál žít nedá!*

9 Alespoň jedna za všechny, které jsme zatím nejmenovali – BROWN, Archie: *Vzestup a pád komunismu*. Jota, Brno 2011 (angl. 2009), s. 589, píše, že Gorbačov jistě chtěl reformy, ale neměl plán.

10 V knize JELCIN, Boris: *Proti srsti. Autobiografie*. Lidové noviny, Praha 1991, která vyšla ve většině západních jazyků, mj. na toto téma psal: *Hlavní Gorbačovovo neštěstí je v tom, že neměl a nemá v tomto směru hluboce teoreticky a strategicky promyšlené plány. Má pouze hesla…* (s. 107) a dále o něm píše, že je nedůsledný, bázlivý a má sklon k polovičatým opatřením a rozhodnutím (s. 188), atd. v tomto duchu.

11 GORBAČOV, Michail Sergejevič: Američané hrají velmi nebezpečnou hru. *Lidové noviny*, 18. 11. 1999, s. 1 a 11 (citát je na s. 1).

12 Objektivní zhodnocení Gorbačova jako komunistického vůdce nás teprve čeká. Milan Šimečka si o něm do deníku 17. 3. 1988 mj. napsal: *První muž v Kremlu nemá lehký život. Politikové na Východě to mají hrozně těžké, protože se nemohou nechat poznat a vyznat se před lidmi se svými sny a konečnými cíli. Proto nad nimi visí neustále podezření, že vlastně jen pokračují změněnými prostředky ve staré politice, a až se pevně usadí, zbudou lidem zase jen oči pro pláč.* ŠIMEČKA, Milan: *Konec nehybnosti*. Lidové noviny, Praha 1990, s. 48.

13 Příklad obměny uvedeme z armády: za Gorbačova byli do září 1987 vyměněni ministr obrany SSSR a 8 z 11 jeho náměstků, velitel strategických rezerv SSSR, velitel hlavní politické správy sovětských vojsk, 4 z 5 velitelů armád, všichni 4 velitelé ozbrojených sil a 2 ze 4 jejich politruků, 13 ze 16 velitelů vojenských okruhů a 11 ze 16 jejich politruků, všichni 4 velitelé námořnictva a 3 ze 4 jeho politruků apod. *Politik und Unterricht*, 1989, č. 4 (Sowjetunion), s. 37.

jednal venku než doma, v zahraniční politice měl lehčí úlohu. Chtěl získat oddechový čas, který by využil k vylepšení systému a hlavně jeho výkonu, myslel na modernizaci státu, na získání prostředků, a proto volil ústup na všech frontách, jistě jen dočasný (ani v dobách nejvyšší nouze nepřestal finančně podporovat světový komunismus[14]). Doma hodlal modernizovat leninský socialismus – to byla zřejmě jeho největší chyba. Pod tímto heslem, které převzal z dědictví XX. sjezdu, jenž vyhlásil za své největší heslo návrat k Leninovi[15], chtěl reformovat stát: namísto plánování zavést decentralizaci, realizovat materiální pobídky, zajistit lepší stroje, zvýšit osobní iniciativu, přiblížit výrobky k reálným cenám, a dokonce vytvořit malý soukromý sektor ve službách apod. Tomu všemu říkal tržní socialismus. Nic takového se mu však nemohlo povést. I jeho slovutní ekonomičtí poradci, akademici Leonid Abalkin či Abel Aganbegian, stáli nad touto koncepcí v rozpacích a premiér Nikolaj Ryžkov, který ji měl na starosti, byl stále méně aktivní. Gorbačov nepřekonal ideologické předsudky: nedokázal se vzdát socialistické orientace, byl proti národnostní nezávislosti (nepochopil význam národnostní otázky, která ho poté velmi potrápila), nezbavil se odmítání soukromého vlastnictví a nehodlal se vzdát vedoucí úlohy strany. Není divu, že výsledkem jeho snažení byl chaos, bída a národnostní konflikty. Ovšem bylo též mnoho světlých okamžiků. K vrcholným výkonům doby patřila přibližně dvouletá kampaň glasnosti, pravdy o sovětské historii i současnosti. Bylo inspirativní i poučné číst publicistiku té doby (statě Vasilije Seljunina, Alexandra Cipka, Igora Kljamkina ad.), sledovat *Ogoňok* šéfredaktora Vitalije Korotiče či Sacharovův útok proti stalinismu spjatý s demokratizační kampaní. Tito lidé během dvou let lehce rozvalili ideologickou práci komunistické strany za sedmdesát let.[16]

Aniž bychom popisovali podrobněji vývoj a výsledky Gorbačovova šestiletého vládnutí, konstatujme, že po celou tuto dobu rozklad komunistické moci nezadržitelně postupoval. Příčiny byly vnější i vnitřní; nastala zvláštní situace, kdy se obě příčiny sešly a začaly působit (to je důležité pro konečný výsledek), vynucovaly si rychlé řešení, vyhnaly problémy do nepřekonatelné výše. Setkáváme se se snahou rozhodnout, která z příčin měla významnější podíl na pádu SSSR, ale takový spor se rozhodnout nedá. Záleží na úhlu pohledu i vývoji v čase, rozhodující je, že ke konečnému pádu jsou nutné obě dvě a že jejich působení je vnitřně propojené.

VNITŘNÍ PŘÍČINY PÁDU SSSR

Jsou dvě základní: ekonomický propad a krize ideologie, i KSSS. Ekonomický propad byl dán vyčerpáním direktivního řízení národního hospodářství (snad bylo vhodné pro zaostalé a teprve se rozvíjející hospodářství, ale vyspělou ekonomiku řídit nedokázalo; kvalifikovaně analyzovat ekonomický vývoj se pro politické vedení ukázalo jako nemožné), sázka na rozvoj velkých státních podniků a extenzivní metody řízení se ukázaly jako vyčerpané, negativní problémy předstihly všechna možná pozitiva. K negativním jevům patřilo morální zaostávání techniky (Sovětský svaz ani nenastartoval nový technologický trend), nízká kvalita výrobků, ne-

14 Dokumenty uveřejnil Brian Crozier (*Vzestup a pád sovětské říše*. BB art, Praha 2004) v Dodatku N – dokumenty ke kapitole 39. Vyplývá z nich, že i za Gorbačova se běžně dotovalo komunistické hnutí ve světě (i my jsme přispívali, např. za rok 1985 naše vláda poslala do společného fondu na tyto účely 850 tis. dolarů). Ještě na rok 1990 poskytlo Gorbačovovo politbyro do fondu Mezinárodní pomoci levicovým organizacím pracujících, jak se fond nazýval, 22 milionů dolarů.

15 V Chruščovově referátu na XX. sjezdu, který vypracovala Pospělovova komise (je ironií osudu, že Pospělov byl dvorní Stalinův historik, jehož služby Chruščov rád využil), byl Stalin představen jako politik, jenž zavedl leninský socialismus na scestí. Nikde nebylo ani slůvkem naznačeno, že tento koncept – oživit komunismus údajným návratem k idealizovanému Leninovi – vypracoval koncem třicátých let minulého století Trockij ve své antistalinské kampani těchto let. Viz stručně VEBER, Václav: Lev Davidovič Trockij. In: TROCKIJ, Lev Davidovič: *Můj život*. Academia, Praha 2010, s. 566n.

16 Známý francouzský publicista Georges Nivat ve studii Ruské schizma končí (Vers la fin du schisme russe) mj. píše: *Celý národ se probudil z pochmurného ideologického snu a vyhlásil: Hledejme pravdu. Celý národ se pokoušel dozvědět pravdu o paktu Ribbentrop – Molotov, o masakrech v Katyni, o existenci katů a obětí a o tbiliském masakru roku 1989…*, celý národ *se dal na pochod, aby zmařil vládu lži.* In: *Lettre internationale*, 1990, č. 1, s. 52.

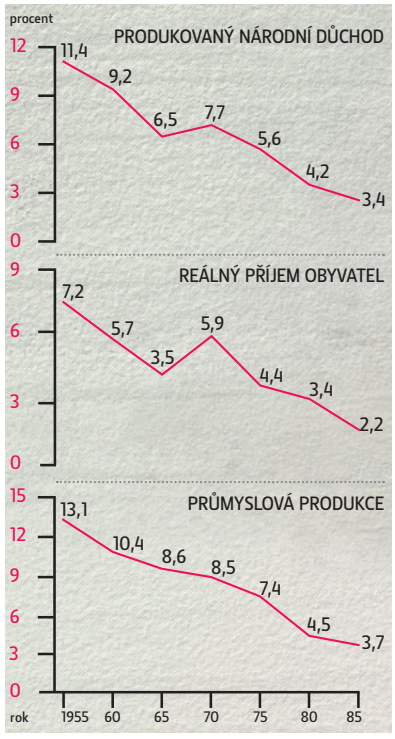

Zdroj: Politik und Unterricht, 1989, č. 4 (Sowjetunion)

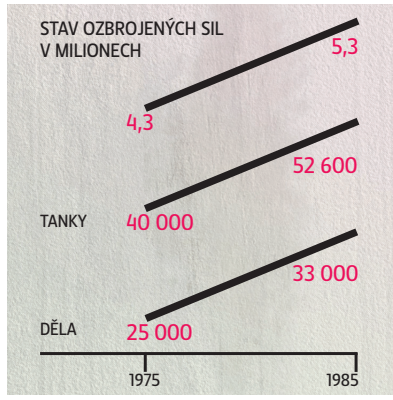

Vlevo: Sovětský plakát z roku 1987 oslavuje ideu přestavby – perestrojky *Zdroj: ČTK*

schopnost zajistit hromadnou výrobu technologicky složitějších výrobků i trvalý deficit zboží denní spotřeby.[17] Hlavním a viditelným problémem byl ovšem permanentní pád životní úrovně obyvatel. Ekonomicky vyspělejší části země byly sice v příznivější situaci, ale na druhou stranu tato skutečnost byla příčinou vzniku zprvu tichého, pak stále hlasitějšího separatismu těchto západních částí Sovětského svazu.

Ve skutečnosti se sovětská ekonomika začala propadat hned po Stalinově smrti; za Stalina fungovala na základě masového strachu z tvrdých postihů. Pokusy o reformy (poslední proběhly v polovině šedesátých let) byly neúspěšné a ekonomika zůstala extrémně neefektivní. Od sedmdesátých let se sovětské pětiletky vždy rozpadaly, situaci zachraňovaly příjmy z vývozu energetických zdrojů, především ropy. Také v zemědělství viditelně propadl systém kolchozního hospodaření a Sovětský svaz se stal největším dovozcem obilí na světě, což byl vzhledem k ruskému tradičnímu postavení na světovém trhu s obilím naprosto nečekaný a deprimující výsledek. Negativní roli sehrál mechanismus fungování vojensko-průmyslového komplexu v sovětském systému. Absorboval totiž obrovské zdroje, vše jistě ve snaze udržet vojenskou paritu. Ruští historici mají tendenci vidět právě v této souvislosti hlavní příčinu rozpadu sovětského systému, ale to bude sotva pravda. Mají totiž sklon vlastní neúspěchy přisoudit vnějším vlivům. Naopak mezi západními historiky převažuje představa, že hlavní příčinou rozpadu sovětského státu byly subjektivní chyby a omyly sovětského vedení. I o těch platí, že pouze vydatně přispěly ke konečnému pádu.

Snad jenom připomeneme morální důsledky postupujících nesnází. Protože se dbalo na kvantitu a chyběla konkurence trhu, důvodů pracovat odpovědně stále ubývalo. Práce, jakož i plnění plánu, byla spíše předstírána, předmětem zájmu byly jen osobní výhody. Také dlouholetá nepravdivá propaganda, která s otevíráním se světu dostávala nezhojitelné trhliny, vykonala své, lidé stále více přestávali důvěřovat svým představitelům. Sociální poměry se nijak výrazně neměnily a drobné přikrádání se stalo častým jevem, heslo „kdo nekrade, okrádá svou rodinu“ bylo stále viditelnější realitou. Korupce, podpultové zboží, systém vzájemných konexí a výhod naplňoval obsah života většiny občanů státu.

K ekonomickému propadu se jako druhá závažná vnitřní příčina postupného úpadku a zániku bolševického státu postupně připojila i krize ideologie a KSSS. Od brežněvovské epochy[18] se oficiální státní ideologie

17 Přibližně tak to definuje Vinogradov (cit. v pozn. 1), s. 3n.

18 Již citovaný Georges Nivat (*Ruské schizma končí*, s. 52) tuto dobu popisuje následovně: *Brežněvismus, to byla doba anekdot, ezopského jazyka, rozkvětu umění náznaku. Tváří v tvář přetvářce, která se stala obecným společenským jevem, se režim dostával do sporu pouze s jednot-*

Načerno vyráběný alkohol zabavený sovětskými úřady. Kampaň proti alkoholismu tvořila důležitou součást perestrojky. Skončila ale krutým nezdarem. *Foto: ČTK*

stala více méně rituálem, vzdalovala se realitě olbřímými skoky. Jistě, vztah obyvatel ke státu rozvolnilo oslabení represí, ale i nomenklatura, jež řídila stát (a patřilo do ní cca 300 000 lidí[19]), se s komunistickou ideologií stále více rozcházela, nepotřebovala ji ke svému životu, bezpochyby šlo jen o papírové komunisty. Její problém byl v tom, že si potřebovala zajistit v systému trvalé a nezpochybnitelné místo. Nahrál jí již Chruščov, který ukončil v jejím zájmu Stalinovu politiku stálého dohledu a permanentních čistek a prosadil stabilitu kádrů, Brežněv v této politice pokračoval. Nyní nomenklaturní kádři chtěli stabilitu proměnit ve vlastnictví, prostě privatizovat moc, a k tomuto snažení žádnou ideologii nepotřebovali. Usilovali dokonce o předávání moci formou nástupnictví. Stálo však před nimi velké dilema. Jednak Gorbačov přišel s myšlenkou obnovy kádrů – nedůvěřoval brežněvovským elitám a chtěl dát příležitost mladším, což samozřejmě ohrožovalo jejich současné postavení. Proto se tvářili, že vlastně nevědí, o co Gorbačovovi jde, a sabotovali jeho tzv. nové myšlení, snažili se bránit jeho změnám. Na druhé straně jim ale bylo sympatické, že se začalo mluvit a uvažovat o trhu, slibovali si od toho možnost realizace svých kont a majetku – komunistická ideologie byla totiž jednoznačně zaměřena proti soukromému vlastnictví, jenže nomenklatura si postupně díky svému postavení vytvořila podmínky takový majetek získat a v dosavadním systému ho nemohla zveřejnit ani patřičně uplatnit (cestu do švýcarských bank měli umožněnou jen opravdu vybraní jedinci, velké většině nomenklatury nezbývalo než tezaurovat majetek do zlatých prutů a uložit je pod postel, což ji samozřejmě neuspokojovalo). Není divu, že při takovýchto starostech ideologie zajímala nomenklaturu stále méně a ta se vytrácela ze života. Ztrácela se i schopnost strany řídit a kontrolovat život v zemi. Díky zájmům nomenklatury postupně vznikala různá paralelní centra moci a možnosti komunistického vedení ovlivňovat vývoj byly čím dál menší až zanedbatelné.

Příkladem nám může být armáda, která tradičně v Sovětském svazu patřila k oporám moci.[20] Je pravda, že vliv armádních vedoucích struktur na politické rozhodování země byl ve skutečnosti rovněž tradičně malý, ale

livci, jejichž revolta občas působila jako provokace. [Brežněvovo Rusko bylo] *tragické Rusko se silnými náboženskými hodnotami, rozptýlenými v ponuré ideologické noci pod šedým nebem Kolymy.*

19 LEONHARD, Wolfgang: *Dämmerung im Kreml. Wie eine neue Ostpolitik aussehen müsste.* Ullstein Verlag, Frankfurt a. M. – Berlin 1987, s. 42.

20 Podrobněji viz BALABÁN, Miloš: Armáda a rozpad Sovětského svazu. In: *Vojenské rozhledy*, 2002, č. 1.

Maršál Dmitrij Jazov, ministr obrany SSSR od roku 1987. Vpravo: Počátkem 90. let se vyostřila situace zejména v Pobaltí. Na snímku z ledna 1990 demonstrují Litevci za zachování SSSR. Jednalo se ovšem o menšinový názor. *Foto: ČTK*

nutností, kterou špičky rozhodně chápaly, bylo zůstávat oporou sovětské moci. Bylo možná překvapením, že armádní špičky uvítaly v březnu 1985 Gorbačovovův nástup. Získal je slibem reforem a postupnou modernizací, na jejímž konci měla být silná funkční armáda. Gorbačov a jeho úzké vedení (podporoval ho především nový ministr zahraničí Eduard Ševarnadze a tajemník ústředního výboru Alexandr Jakovlev) si možná uvědomovali rozpornost cílů a metod a provedli poměrně rozsáhlou čistku v armádě (o jejím až překvapivém rozsahu již byla řeč), pro mnohé kritiky nového vedení srovnatelnou se Stalinovou předválečnou čistkou (vybrat však opravdové přívržence reforem bylo nemožné pro předcházející podobu společnosti žijící ve lži a přetvářce, a tak čistka zdaleka neměla předpokládaný účinek). Dokázali vysvětlit její nutnost, ale jejich zahraniční politika ústupků vůči USA i vnitřní ekonomický propad je nutily k razantnímu omezování vojenských výdajů, které se zdály být v rozporu s vyhlášenými úmysly. Reforma armády začala omezováním vojenských výdajů, snižováním početního stavu a konverzí zbrojního průmyslu. A když Gorbačovovo vedení přehodnotilo i zásadní vojenskou doktrínu (dosavadní útočné pojetí nahradila zásada tzv. obranné dostatečnosti, někdy též neútočné obrany, ve skutečnosti na víc neměla armáda sílu), vedení armády se začalo s novým vedením státu rozcházet. Impulzem k dílčí bouři byla v červnu 1987 tzv. Rustova aféra[21]. Bylo odvoláno několik předních generálů a maršálů včetně ministra obrany[22] a noví lidé, maršál Dmitrij Jazov (nový ministr obrany) i genplk. Michail Mojsejev (náčelník generálního štábu), se ani netajili protigorbačovským postojem. Gorbačovovou odpovědí na nelichotivý vývoj v armádě byl pokus o vyvolání otevřené diskuse vojáků v duchu politiky glasnosti, to se ovšem ani trochu nelíbilo novému armádnímu velení, které tuto diskusi považovalo za protiarmádní kampaň. Na přetřes opravdu přišly různé nepříjemné otázky, skutečná podoba války v Afghánistánu, namnoze otřesné postavení vojáků základní služby, zvláště neruských etnik, apod. Do debaty se zapojily široké kruhy ruské veřejnosti, vyslovovalo se v ní i vedení vážených vědeckých ústavů, jako např. Ústavu světové ekonomiky a mezinárodních vztahů, Ústavu Spojených států a Kanady aj. Kolem armády vznikaly vlivné spolky profesního i politického charakteru (např. Matky padlých vojáků v afghánské válce), a když koncem 80. let začala být zpochybňována vedoucí úloha strany (zrušil ji III. sjezd lidových poslanců v březnu 1990, ale oficiálně až výnos prezidenta v červnu 1991), vedení armády začalo spolu s dalšími silovými strukturami bít na poplach. S omezováním komunistické moci se vytrácela i ideologie komunismu a také v armádě byla postupně nahrazena tzv. denacionalizací, z politického školení byl vypuštěn marxismus-leninismus a nahrazen lekcemi o carské armádě a tradicích velkého Ruska. To, co se zdálo být nejvhod-

21 Mladý německý pilot Matthias Rust prolétl v červnu 1987 sovětským vzdušným prostorem a nerušeně přistál poblíž Rudého náměstí v Moskvě. Funkčnost armády byla zpochybněna a její pověst utrpěla velký šrám.

22 Jediný opravdový spojenec M. Gorbačova maršál Sergej Achromejev rovněž odstoupil z funkce náčelníka generálního štábu (byla to Gorbačovova politická porážka). Gorbačov ho poté učinil svým poradcem (Achromejev při pokusu o puč v srpnu 1991 spáchal sebevraždu).

nějším řešením, vyvolalo nečekanou bouři – separatismus neruských republik Sovětského svazu vstoupil do vrcholné fáze. Nejdříve jednotlivé parlamenty zakazovaly sloužit svým brancům mimo vlastní území (první byl estonský parlament v prosinci 1989), pak jednotlivé republiky začaly rušit odvody do sovětské armády (opět první Estonsko v dubnu 1990, pak Arménie v květnu, dokonce i Moldávie v září 1990; ukrajinský parlament v červenci 1990 zakázal vyslat ukrajinské vojáky mimo republikové území). Rozpad Svazu se nezadržitelně blížil. Tak jako v armádě se komunistická vláda rozpadala i v jiných strukturách moci.

VNĚJŠÍ PŘÍČINY

Také vnější příčiny jsou dvě základní. Jednak tlak svobodného světa, především USA, a potom rozpad východoevropského satelitního sovětského bloku, který vrcholil v roce 1989. O obou se zmíníme podrobněji. Ruští historici obvykle píší o politické a ekonomické diskriminaci Sovětského svazu ze strany Západu a naznačují, že tato metoda se poněkud rozcházela s předcházejícími solidními vztahy období détente. To je pravda jen zčásti. Rok 1979 byl vrcholným rokem komunistické moci ve světě a naopak USA zažívaly období velkého ústupu ze světové politiky a doslova řadu ponížení. Byla to propast, z níž bylo možné již jen stoupat výš. Nikdo ani ze světově proslulých analytiků nedokázal odhadnout, že ve vrcholu moci se skrývá i brzký pád, analytici totiž s pravdivými analýzami většinou přicházejí až po událostech, které se stanou, ne dříve. Nový americký prezident Ronald Reagan, hledající cestu vzhůru, opravdu v prvním svém prezidentském období volil razantní protikomunistickou rétoriku[23] i chování, ale s Gorbačovem postupně[24] dokázal změnit své způsoby chování k nepoznání, cílů se ovšem nevzdal.

Zdá se, že zásluhy jsou Reaganovi v současné, hlavně západoevropské historiografii spíše upírány než naopak. Jistě v tom hrají roli vzájemné dezinformace, které byly promyšleně rozšiřovány. Kdyby neprosadil nic jiného než změnu americké politiky ve vztahu k Sovětskému svazu, tj. od politiky zadržování (která bránila, ale neútočila a nechtěla rozhodnout osudový zápas) k politice osvobození zemí zasažených komunismem, učinil dost a měl by mít výlučné místo v novodobé historii zajištěno. Nečekaným výsledkem této nové orientace byl pád Sovětského svazu, který přišel hned s jeho následovníkem na postu amerického prezidenta. Reagan měl výjimečné spolupracovníky, které si ovšem vybral – tehdejšího šéfa CIA Williama Caseye a ministra obrany Caspara Weinbergera, údajně s českými kořeny. Ti se společně – kromě obrany a posilování demokracie všude na světě – rozhodli soustředit se na slabosti sovětské říše a řádně je využít. K tomu patřila všestranná podpora polské Solidarity (fondy a technické vybavení i problémy Jaruzelskému ve smyslu odebrání doložky nejvyšších výhod, což učinilo polské zboží neprodejné na americkém trhu), podpora všech aktivních odpůrců sovětské invaze v Afghánistánu a nejrůznější kroky směřující k ekonomickému oslabení Moskvy. Co se týče tehdejší americké politiky v Afghánistánu, která podporovala hnutí odporu (a snažila se partyzánskou činnost rozšířit i na sovětské území podněcováním neruského obyvatelstva na hranicích země) a nebrala zřetel na politickou orientaci, předhazuje se jí malá kompetentnost i předvídavost. Netrvalo dlouho a někdejší spojenci Ameriky se objevili v řadách jejích nepřátel, což se jistě týká hnutí Taliban i prvních kroků teroristické Al Kajdy. Myslím ale, že je to nespravedlivé a laciné obvinění, uvědomíme-li si priority tehdejší americké politiky.

Podobné je to s ekonomickým tlakem na sovětský režim 80. let. Je těžké rozhodnout, co Moskvu ohrožovalo více, zda rozšiřující se program vojenského vyzbrojování (tzv. hvězdné války), se kterým Moskva nemohla udržet krok, anebo pokles cen ropy, který Gorbačovovi znatelně snížil možnost zahraničněpolitického manévrování. Nezůstalo ovšem jen u toho, zároveň bylo z americké strany učiněno vše možné, aby Moskva nemohla získat větší úvěry, které nutně potřebovala (ne vždy bylo možné předvídat následek: z nedostatku financí Moskva vrhla na světový trh své zásoby zlata a razantně tak snížila jeho cenu), bylo zpřísněno embargo na vývoz technologie (u amerických soukromých firem, hlavně General Electric, to bylo obtížné, ale u francouzských a britských téměř nemožné; kritika amerického údajně velkopanského chování byla běžnou kampaní, kterou Moskva vydatně podporovala a šířila) a hledaly se nejrůznější způsoby, jak zamezit sovětskému zboží v cestě na západní trhy. Jistě šlo o jistý druh hospodářské války, ale rozhodnout, co bylo oním jazýčkem na vahách, který zlomil sovětský odpor, je skoro nemožné. Z hlediska zbrojení se Američané soustředili na nejmodernější technologie, Sověti nemohli konkurovat ani držet krok, i když se o to zprvu snaži-

23 Reagan ve svém inauguračním projevu 20. ledna 1985 (po druhém zvolení) mj. jasně prohlásil: *Dějiny ukázaly, že mír a svoboda nemohou být zajištěny pouze dobrou vůlí. Stále ještě jsou na světě lidé, kteří naší vizi lidskosti a svobody opovrhují. SSSR provádí nejrozsáhlejší vyzbrojování v historii lidstva a buduje arzenály nejstrašnějších útočných zbraní* (český překlad je z *Kroniky 20. století*. Fortuna Print, Praha 2000, s. 1227).

24 Gorbačov ještě na XXVII. sjezdu komunistické strany v únoru 1986 mluvil o kapitalismu 80. let jako o *nejošklivějším a nejnebezpečnějším monstru 20. století* a americký vojensko-průmyslový komplex nazýval *lokomotivou imperialismu*. O Reaganovi byl přesvědčen, že v jeho osobě se k moci v USA dostalo pravé křídlo, které nechce střízlivě zvažovat světové reality. Nepochyboval tehdy ani v náznaku, že konečné vítězství bude na straně komunismu. Podrobněji DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé. Díl II.*, s. 358n.

li. Gorbačov se dostal postupně do role prosebníka a jeho manévrovací prostor byl zanedbatelný. Nezbývalo mu než hrát roli upřímného politika, který to myslí opravdově, nemá postranní úmysly. Reagan velkoryse zvýšil americký vojenský rozpočet přibližně o čtvrtinu, nebál se zadlužit zemi nad únosnou míru, což se sice ještě příliš neobjevilo v historiografii, ale zřejmě se tak brzy stane – Reagan totiž položil základy k mamutímu zadlužení země, s nímž se jeho nástupci jen velmi těžko vyrovnávají. Podobné to bylo s cenami ropy, ty, jak známo, se pohnuly poprvé po válce Jom Kippur na Blízkém východě a následném založení kartelu OPEC, převážně arabskými zeměmi (1973). Na začátku 80. let už stál barel ropy mezi 35 až 40 dolary (z původních 1,8). V roce 1985 se podařilo Američanům získat saúdského krále Fahda k politice velkého snížení cen ropy[25] – během pěti měsíců díky saudskému zvýšení produkce ze 2 na 9 milionů barelů denně klesla cena ropy z původních 35 dolarů postupně až na 12 dolarů za barel (v roce 1988 až na necelých 9 dolarů)a dlouho se na této úrovni držela. Ekonomové spočítali, že jeden dolar za barel znamenal pro Moskvu příjem jedné miliardy rublů ročně, a to, že tyto miliardy do moskevské kasy neplynuly, byl další atak na Gorbačovovy možnosti i politiku. Hned ovšem následovala až neupřímná kritika, že se USA spojuje a spolupracuje s nesprávnými režimy a tak se diskredituje a zpochybňuje svůj zápas za světovou demokracii, ale získat k takovým činnostem (vědomému ovlivnění cen ropy) nějaký demokratický stát bylo zhola nemožné, spřátelený monarchický režim však takový záměr prosadit dokázal.

Americký prezident Ronald Reagan a generální tajemník KSSS Michail Gorbačov v květnu 1988 na Rudém náměstí v Moskvě *Foto: ČTK*

Jak již bylo předesláno, druhou zahraničněpolitickou příčinou pádu sovětského impéria byl rozklad komunistické východní Evropy. Obecně se ví, že hlavními zeměmi, které ovlivňovaly východoevropské události konce 80. let, byly Polsko a Maďarsko. Občas se uvádí, že polský předák Solidarity a pozdější polský prezident Lech Wałęsa byl ústřední osobou, která stála na počátku rozpadu sovětské satelitní říše ve východní Evropě a tento proces inspiroval (drtivá většina autorů však tuto zásluhu připisuje Gorbačovovi[26]). Polsko patřilo k největším zemím tohoto regionu a mělo velkou a slavnou tradici protikomunistického boje, Solidarita zatlačená do ilegality výjimečným stavem v zimě 1981 hrála roli nezastupitelné autority. V Polsku se snad také zřetězily všechny problémy, které komunismus za své vlády nashromáždil. Život běžného občana se podobal pomalému pádu do propasti (Poláci jako celá východní Evropa sice vybudovali socialismus, ale toaletní papír k dostání nebyl). Snad ekonomické důvody vedly tehdejší komunistickou hlavu státu gen. Wojciecha Jaruzelského k tomu, že koncem roku 1988 rozhodl o spolupráci se Solidaritou, kterou před necelými deseti lety potlačil. 30. listopadu 1988 byl Wałęsa poprvé pozván do polské televize (diskutoval s předákem oficiálních odborů), 6. února 1989 se konala první schůzka vedení Solidarity se zástupci polské komunistické vlády a po dvou měsících (historické dojednání 7. dubna 1989) došlo k prvním dohodám, jejichž výsledkem byly 4. června 1989 polosvobodné volby s téměř manifestačním vítězstvím Solidarity (přišlo ale překvapivě jen 62 % voličů) a 24. srpna téhož roku instalace první nekomunistické vlády (premiéra Tadeusze Mazowieckého) ve východní Evropě. Výsledkem všech těchto jednání byla kompromisní dohoda, v níž měly stále méně jednotné síly

25 Ale např. významný britský historik Robert Service (*Soudruzi. Světové dějiny komunismu*. Argo – Academia, Praha 2009, s. 395) tvrdí, že snížení cen ropy byla vhodná náhoda. O Reaganovi však správně uvádí, že se diametrálně lišil od všech předcházejících amerických prezidentů přibližně od Trumana, kteří všichni bez rozdílu považovali SSSR za trvalý inventář světové politiky. Cituje z Reaganova vystoupení z roku 1981: *Západ nebude komunismus krotit, Západ ho přemůže. Nebude se namáhat ho kritizovat, zavrhne jej jako bizarní kapitolu v lidských dějinách, jejíž poslední stránky se píší právě nyní* (s. 366). Zároveň však o Reaganovi, který překvapoval svými vtipy i žoviálním vystupováním, mj. píše: *Na první pohled to vypadalo, že v blázinci začal šéfovat jeho pacient* (s. 366).

26 Jako příklad uvedu obdivná slova amerického novináře (MEYER, Michael: *1989 – rok, který změnil svět. Dosud nezveřejněné okolnosti pádu Berlínské zdi*. Knižní klub, Praha 2010), který mj. píše: *Gorbačov vpadl do sovětských končin jako obrovský meteor z jiných sfér a změnil všechno, co měl na dosah. Byl tou nejzvláštnější a největší historickou silou: byl jedinečný, představoval divokou kartu, byl tím, co vědci nazývají vnější proměnnou, nepředvídatelným prvkem, který mění veškeré teorie a boří výpočty, aby nakonec změnil svět* (s. 27) a v závěru: *Obrovský dík patří Michailu Gorbačovovi za roli světového hybatele, za prvotní podnět, jímž uvedl události do chodu. Bez něho by dějiny východní Evropy i konec komunismu vypadaly zcela jinak. Odměna za služby, které lidstvu prokázal, mu byla téměř odepřena, když v roce 1991, po rozpadu Sovětského svazu, musel čelit pokusu o státní převrat. V roce 1990 mu byla udělena Nobelova cena míru.* (s. 247, autor se poněkud nechal unést vlastním textem, pokus o puč proběhl před zánikem SSSR).

Polský opoziční politik Lech Wałęsa na snímku ze září 1989. Vpravo: Miklós Németh, maďarský premiér od 24. 11. 1988. *Foto: ČTK*

Solidarity navrch. Adam Michnik prosadil tehdy populární heslo „my vládu, vy prezidenta“ (Jaruzelskému se ani moc nechtělo, zvolen byl 19. 7. většinou jednoho hlasu, hlasovali pro něj komunisté a vedení Solidarity, řadoví členové byli silně proti), Wałęsa mluvil o vítězství evoluce nad revolucí, hájil myšlenku, že mírová, umírněná a tolerantní společnost musí vzniknout pomocí mírových, umírněných a tolerantních metod, chlubil se tím, že jeho zásluhou se dveře Bastily otevřely dohodou.[27] Komunisté si zcela viditelně vydechli, že se zbavili odpovědnosti. Díky prosazené metodě se společnost rozešla s komunismem jen rétoricky, transformoval se do společenského života svobodné republiky jako rakovina a v podstatě žádný velký zločin komunistického režimu nebyl předmětem soudního šetření ani odsouzení. Ostatně jen tak na okraj, my jsme opisovali od Poláků a šli stejnou cestou, provedli jsme velmi zdvořilou revoluci, jen lehce jsme obměnili Michnikovo heslo: protikomunistická opozice v Československu si vymínila funkci prezidenta a komunistům přenechala vládu, důsledky tohoto poněkud odlišného rozhodnutí jsou patrné dodnes.[28]

Málo se ví, že s osvobozením východní Evropy od komunismu začala malá skupinka komunistů v Maďarsku v druhé polovině roku 1988. Za všechny jmenujme aspoň Miklóse Németha (premiér od 24. 11. 1988, tehdy čtyřicetiletý technokrat, který rok studoval na Harvardu), Imre Pozsgaye (univerzitní profesor sociologie, který byl po roce 1956 vyhnán z Budapešti na regionální univerzitu v Debrecíně a po svém angažmá při pádu maďarského komunismu se opět vrátil, zasadil se o přehodnocení roku 1956 a obvinil tehdejší komunistické vůdce z masové vraždy dvou a půl tisíc lidí, s pomocí Výboru historické spravedlnosti, který inicioval, v červnu 1989 slavnostně pohřbil Imre Nagye – symbolem panychidy byla maďarská vlajka s vystřiženou částí, kde byl srp a kladivo, KGB kontrovala údajnými dokumenty o Nagyovi jako vlastním agentovi), Kálmána Kulcsára (ministr spravedlnosti, který už v roce 1988 prosadil demokratickou ústavu, otevřel burzu, vytvořil prostor pro volný trh, umožnil zakládat politické strany aj.), tehdejšího ministra vnitra Istvána Horvátha či ministra zahraničí Gyulu Horna. Všichni to byli jen stínoví komunisté, kteří si ve spolupráci se západoněmeckou vládou (především Németha s Kohlem, kteří se scházeli na pravidelných tajných jednáních) vytkli za cíl demontovat komunismus s pomocí vládních funkcí, jež měli k dispozici. Chtěli rozbít – a také rozbili – komunismus zvnitřku, vrátit Maďarsko do skupiny svobodných evropských národů, získat ale i náskok při cestě východní Evropy do evropských struktur (mylně očekávali, že zbytek východní Evropy se přidá nejdříve v průběhu 2–4 let) a patřičně z něj těžit, což se nepovedlo. Zajímavé jsou Némethovy kontakty s Gorbačovem. Németh věděl, že na něho musí brát zřetel. První schůzka proběhla začátkem března 1989. Németh žádal hodinovou konzultaci (Gorbačov udržoval kontakty s maďarským ortodoxním komunistou, generálním tajemníkem strany Károly Grószem), ale moskevský sekretariát mu dal jen 20 minut, přesto do Moskvy jel. Nakonec se konzultace protáhla na více než tři hodiny. Németh žádal o souhlas s reformami, už realizovanými i následnými, a Gorbačov se velmi zlobil, přesvědčoval

27 WAŁĘSA, Lech: *Cesta k pravdě. Vlastní životopis*. Slovart, Praha 2011, s. 170, 222 aj. Šimon Peres ho ocenil: *… jako elektrikář zelektrizoval Polsko, ale nezpůsobil požár, zasadil se o neobvyklou revoluci, která se jako lesní požár rozšířila na celé Polsko i mimo ně* (tamtéž, s. 244).

28 Upozorním jen na zajímavou analýzu sociologa Jaroslava Krejčího (*Mezi demokracií a diktaturou. Domov a exil*. Votobia, Olomouc 1999, s. 140n). Krejčí porovnává československý rok 1989 s únorem 1948, o němž píše, že to byla revoluční transformace za použití násilí (souhra policejního aparátu s dělnickými milicemi za trpného přihlížení armády) podle vzoru a za dozoru expertů SSSR čili importovaná revoluce. O roce 1989 píše, že šlo rovněž o transformaci, nikoli však revolucí, ale spíše restaurací, slavný Listopad byl dle něho výsledkem dohody, jež vzešla z jednání disentu s komunisty ochotnými akceptovat pravidla politické demokracie. Předmětem dohody bylo ujednání, že ozbrojené složky komunistického státu nezasáhnou, a naopak nový režim nesáhne k odplatě a postihu za dřívější politickou činnost.

Németha, že správná cesta vede jedině zpět ke kořenům leninismu, obvinil ho, že komunistům bere právo vytvořit spravedlivou společnost, ale nakonec po vzrušené diskusi připustil, že Maďaři mají právo na vlastní cestu. Németh mu v závěru položil dvě otázky: zda Sověti opět vtrhnou do Maďarska, prohrají-li komunisté volby (Gorbačov odpověděl: ne, alespoň pokud na této židli sedím já) a zda si odvezou z Maďarska jaderné hlavice (přitom nevěděl jistě, jestli v Maďarsku jsou), protože je záměrem jeho vlády vystoupit z Varšavské smlouvy. Gorbačov se odpovědi vyhnul, řekl jen, že dá vědět.[29]

Asi největší roli sehráli tito maďarští opozičníci s komunistickými legitimacemi při postupném útěku východoněmeckých občanů do NSR. Némethova vláda již 2. května 1989 otevřela hranice s Rakouskem, přesněji přestala je hlídat. S tímto opatřením je spjata pěkná historie: maďarská vláda oznámila, že hlídání vnější hranice komunistického světa je pro ni velmi nákladné (udržování a systematická výměna drátěného plotu, příhraniční pásmo, množství pohraničníků, cesty se psy apod.) a žádala na RVHP, aby jistou část nákladů nebo popřípadě všechny výdaje vzala na sebe. To nemohlo projít a Némethova vláda poté přeměnila příhraniční systém na obvyklý v tehdejší západní Evropě. Když na zasedání Varšavské smlouvy v Bukurešti 7.–8. června 1989 neprošel návrh zástupců ortodoxních komunistických zemí (byl mezi nimi i Jakeš za ČSSR, ale hlavními mluvčími byli Ceauşescu a Honecker) na intervenci do Maďarska (Jaruzelski i Gorbačov při projednávání mlčeli), formulovala postupně Kohlova vláda cíl stržení Berlínské zdi a sjednocení Německa, i při tom byli z východní Evropy největšími pomocníky Kohlova projektu Maďaři. Nejenže stále naznačovali průchodnost hranic, ale 19. srpna 1989 uspořádali v Šoproni Panevropský piknik, který byl organizován jako jakési lákadlo k překročení hranic (Németh čekal, že toho využijí desetitisíce, ale realitou byla účast jen stovek občanů, emigrovalo jich přibližně devět set – lidé z komunistických států byli stále paralyzováni strachem a jen pomalu se jim vracela odvaha). Když koncem srpna 1989 bylo jen u Balatonu asi 150 000 východních Němců, Németh ve veřejném projevu 10. září vyhlásil otevření hranic. Ještě asi měsíc však trvalo, než se východoněmečtí občané odhodlali k masovému úprku. Zeď padla na základě politického omylu 10. listopadu 1989.[30]

Jen pro úplnost dlužno dodat, že 20. ledna 1989 vystřídal Reagana, který již nemohl kandidovat, George Bush senior. To, že ve volbách prezidenta USA opět zvítězil příslušník republikánské strany (jako byl Reagan), jednoznačně znamenalo, že americká veřejnost hodnotila Reaganovo desetiletí kladně. Reagan byl ovšem novou americkou administrativou kupodivu kritizován za přílišnou důvěru v Gorbačova (nové vedení státu, zvláště Bushovi poradci pro východní Evropu Brent Scowcroft a Condoleezza Riceová, Gorbačova vyhodnotilo jako propagandistu a obávalo se, že může být snadno zaměněn za nepřítele USA) a asi půl roku trvalo, než se americká politika ustálila. Stalo se tak po první Bushově cestě po východní Evropě začátkem června 1989. Nový prezident se zasadil o angažovanou politiku, změnil postoj vůči Gorbačovovi (chránil ho i proti Jelcinovi), vzdal se ohnivých projevů (nepředhazoval Moskvě, že se její impérium rozpadá) a zapojil se cele do odpovědného řízení konce studené války – na Maltě se v prosinci 1989 s Gorbačovem příkladně domluvili.[31]

POKUS O PUČ V SRPNU 1991

Pád komunismu ve východoevropských satelitních státech působil v Sovětském svazu jistě jako výstraha i příklad. V těchto zemích došlo k radikální změně politické i ekonomické situace, všechny unisono vyhlásily úprk do Evropy. Jakoby mimochodem vinily Západ ze ztráty vlastní suverenity. Občané i politici těchto zemí očekávali jen příznivý vývoj, těšili se na změny a jejich euforie z dosažené svobody individuální i kolektivní byla nepřehlédnutelná. To vše působilo i v Sovětském svazu, od komunistických struktur už nikdo nic užitečného nečekal, spíše se množily obavy z toho, jakým způsobem proběhne rozchod s komunismem a zda to nebude mít velké následky.

Hlavní Gorbačovovou starostí, vedle pokroku reforem v mezích možností, jež se stále více zužovaly a opožďovaly[32], zůstávalo zachování Sovětského svazu jako významného hráče světové politiky. Bylo více než jasné, že jeho postavení je ohroženo. Největší nesnáze mu dělaly separatistické kroky jednotlivých republik, a když se k nim přidalo i Jelcinem ovlivňované Rusko, situace se Gorbačovovi oprávněně zdála velmi vážná. Přibližně v létě 1990[33] zahájil s jednotlivými republikami jednání o sepsání nové svazové smlouvy,

29 Némethovo svědectví reprodukuje MEYER, Michael: *1989 – rok, který změnil svět*, s. 79–81.

30 Berlínská zeď rostla od 13. 8. 1961, byla dlouhá 483 km, vysoká 3,5 m a patřil k ní příkop, ozbrojené stráže se psy a každých sto metrů betonová strážní věž nebo bunkr. Splnila svůj cíl, v letech 1949–1961 uteklo z východního Německa na Západ přibližně 2,5 milionu lidí, v letech 1961–1989 jen asi 5 tisíc. Tamtéž, s. 34–35.

31 Např. GORBAČOV, Michail Sergejevič – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastní*, s. 146n (kapitolka Ani Jalta, ani Malta).

32 Gorbačov začal ztrácet důvěru i mezi svými nejbližšími spolupracovníky, např. Ševarnadze ho opustil 20. 12. 1990 a v prohlášení uvedl, že reformy jsou na ústupu, Gorbačov je loutkou konzervativních sil a armády a varoval před možnou diktaturou. Pro Západ byl Gorbačov ovšem stále nejpevnější akvizicí.

33 Na březnovém Sjezdu lidových poslanců (13.–14. 3. 1990) se tajnou volbou nechal podle nové ústavy zvolit prvním a posledním sovětským

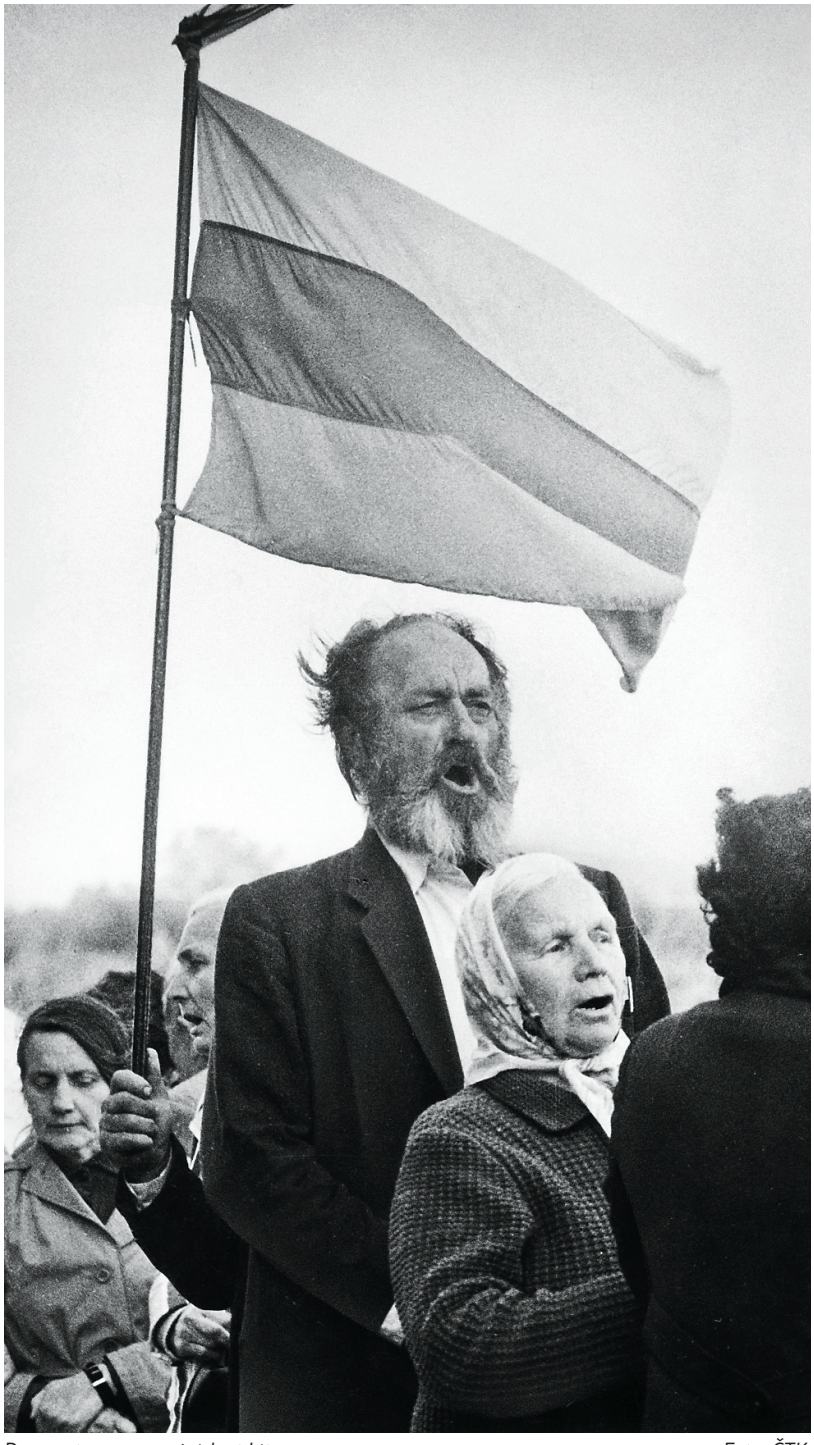

Demonstrace za nezávislost Litvy, srpen 1990 *Foto: ČTK*

která měla připustit jistou omezenou dělbu moci mezi centralizovaným státem a svazovými republikami, o jejíž míře vyjednával. To, co navrhoval Gorbačov – větší pravomoci republik v hospodářské a sociální politice, nikoli však v obranné a zahraničněpolitické, ve správě daní a přírodních zdrojů – nemohlo uspokojit představitele některých republik, uvažujících již v této době o nezávislosti. Gorbačova vedl neúspěch k užšímu sblížení se sovětskými tzv. silovými rezorty. Věděl dobře (alespoň to stále prohlašuje), že jejich představitelé ho nemají v oblibě, ale domníval se, že tak velký úkol, jakým bezesporu bylo obhájení pozice SSSR, je sblíží a přinutí spolupracovat.

Referendum o zachování Sovětského svazu (konalo se 17. března 1990) prosadili společně, bylo však „limitované": šest republik (Arménie, Gruzie, Estonsko, Litva, Lotyšsko a Moldávie) se nepřidalo. Dopadlo příznivě, alespoň podle Gorbačova a dalších organizátorů, k urnám přišlo 80 % oprávněných voličů a 76 % z nich hlasovalo pro zachování Sovětského svazu (v armádě, kde se také hlasovalo, bylo pro 90 % zúčastněných).

Vrcholem nesnází a začátkem konečné fáze byla tzv. lednová pobaltská krize 1991. Silové struktury (ministr obrany Jazov, ministr vnitra Pugo a předseda KGB Krjučkov) přiměly Gorbačova, aby 10. ledna 1991 vydal neobvyklý prezidentský dekret, kterým se litevské vládě nařizovalo obnovit na svém území platnost Ústavy SSSR. To vyvolalo bouři odporu, v hlavním městě Vilniusu se konaly další demonstrace. Proti protestujícím zasáhly jednotky armády i vnitra, obsadily televizi a rozhlas (lidé je bránili), došlo i na střelbu. Zákrok si vyžádal mnoho obětí. Gorbačov později mnohokrát tvrdil, že tak tvrdý zásah se odehrál bez jeho souhlasu a vědomí. Tomu můžeme i nemusíme věřit, protože brzo poté se podobná akce opakovala v lotyšské Rize a v březnu 1991

prezidentem (1329 hlasů pro a 495 proti). Sjezd přijal tzv. prezidentský systém, pod tlakem opozice odsouhlasil zrušení mocenského monopolu KSSS (ale v praxi se nic podobného nestalo) a pověřil Gorbačova vyjednáváním o nové smlouvě SSSR. Začátkem července 1990 (na XXVIII. sjezdu KSSS) se Gorbačov proti vůli reformního křídla nechal zvolit i generálním tajemníkem strany.

Gorbačov na pokyn Kručkova povolal 50 000 příslušníků armády a milice na potlačení demonstrace Jelcinových stoupenců v Moskvě. Když byl výnos zveřejněn, vyvolalo to tak velký odpor ruské veřejnosti proti Gorbačovovi, že ho hned poté odvolal. Tato politická prohra – Gorbačovova popularita klesala k nule, skončila poté na 2 % – ho poučila v tom smyslu, že další snahy přimět ho k použití síly se již míjely účinkem (pravdivost tohoto tvrzení potvrzuje i následná politická činnost). Ale nic nezměnil například na tom, že od ledna 1991 ve všech větších městech SSSR sloužily společné hlídky armády a policie.

Armáda byla v Sovětském svazu i v carském Rusku běžně využívána i k řešení vnitřních nesnází. To jinde nebylo obvyklé, armáda má zajišťovat výlučně vnější bezpečnost. Po druhé světové válce však již byla sovětská veřejnost komunistickou vládou tak zdecimována, že použít armádu na domácí scéně dlouho nebylo zapotřebí. Nasadil ji jen Chruščov v roce 1962 k potlačení stávky v Novočerkasku, kde místní občané protestovali proti těžkostem v zásobování a zvyšování cen, a Brežněv v Kaunasu v květnu 1972 – rozehnána byla demonstrace mladých lidí žádajících svobodu pro Litvu u příležitosti pohřbu devatenáctiletého studenta Romase Kalanty, který se po příkladu Jana Palacha upálil, aby vyvolal odpor proti sovětské okupaci. Za Gorbačova se frekvence použití armády k potlačení protisovětských demonstrací značně zvýšila. Jen příkladem: prosinec 1986 Alma Ata (Kazachstán), únor 1988 Sumgait, Náhorní Karabach (Ázerbájdžán), únor – březen 1988 Jerevan, Kirovakan (Arménie), listopad – prosinec 1988 Baku, Kirovabad (Ázerbájdžán), duben 1989 Tbilisi (Gruzie), únor 1990 Dušanbe (Tádžikistán), červen 1990 Oš, Uzgen (Kyrgyzstán). Všude tady se nešetřilo násilím, střelbou do demonstrujících ani počtem obětí.

Michail Gorbačov se v srpnu 1991 vrací z internace na Krymu *Foto: ČTK*

Protože se přes všechno Gorbačovovo úsilí nedařilo podepsat novou svazovou smlouvu (Gorbačovovy ústupky byly značné a poslední návrh, připravený k podpisu 20. srpna 1991, představoval už skutečnou federaci s výraznou mírou autonomie pro svazové republiky, což už se ovšem nelíbilo jeho dočasným spojencům), někteří vlivní představitelé armády vydali 23. července 1991 výzvu *Slovo k lidu*[34], v níž vyzývali k založení hnutí za záchranu vlasti a k vyhlášení výjimečného stavu. Za výrazné pomoci armády byl poté 19. srpna 1991 učiněn pokus o puč, ustavil se státní výbor pro mimořádný stav (Gosudarstvennyj komitět črezvyčajnogo položenija, GKČP), který podpořilo osm představitelů klíčových sovětských institucí včetně všech silových rezortů (hlavním mluvčím byl Gorbačovův viceprezident Gennadij Janajev[35]). Gorbačov byl v té době na dovolené na Krymu a dodnes se uvažuje, zda o celé akci předem věděl, či nikoli (sám vytrvale prohlašuje, že byl akcí překvapen, pučisté ho prohlásili za politika, který je v nuceném domácím vězení).

Puč se zcela vymykal všem dřívějším zkušenostem, byl příkladně nepřipravený, bez rozmyšleného plánu, a pučisté většinou neobratně improvizovali. Od počátku neměli naději na úspěch. Také jejich politické prohlášení bylo nevýrazné, přihlásili se dokonce k reformám (ale jen takovým, které povedou k ekonomické a sociální prosperitě), chtěli obnovit zákonnost, pořádek a právo, a hlavně chtěli vzkřísit velmocenský status SSSR – to všechno na podporu veřejnosti rozhodně nestačilo. Jinak žádný mocenský zásah proti silám opozice neprovedli (podřízené instituce je neposlouchaly), cenzuru nenastolili, nechali v klidu a bez postihu dva představitele odporu: ruského prezidenta Jelcina, jenž byl nakonec vítězem celé této politické krize, a ruský parlament. Připravené armádní jednotky se sice přesunuly k Moskvě, ale do krize nezasáhly a ani k tomu nebyly vyzvány, někteří vyso-

34 Vyšla ve většině denního tisku, např. Slovo k narodu. *Sovětskaja Rossija*, 23. 7. 1991, s. 1.

35 K dalším pučistům patřili premiér Valentin Pavlov, předseda KGB Vladimír Krjučkov, ministr vnitra Boris Pugo, ministr obrany maršál Dmitrij Jazov, první náměstek předsedy Bezpečnostní rady Oleg Baklanov, předseda rolnických odborů Vasilij Starodubcev a předseda Sdružení státních podniků Alexandr Tizjakov.

Boris Jelcin řeční na moskevské barikádě během pokusu o puč v srpnu 1991 *Foto: ČTK*

cí představitelé armády spolupracovali s Jelcinem. Na násilí a totalitě založený a dlouho bezchybně fungující stát skončil politickou fraškou posledních politických diletantů.

Nechtěným následkem puče bylo urychlení rozpadu Sovětského svazu. Tři bývalé svazové republiky vyhlásily nezávislost sice již před pučem (11. 3. 1990 Litva, 4. 5. 1990 Lotyšsko a 9. 4. 1991 Gruzie – Moskva ji neuznávala), ale hned po puči následovala celá lavina: 20. 8. 1991 Estonsko, 24. 8. 1991 Ukrajina, 27. 8. 1991 Bělorusko a Moldávie, 30. 8. 1991 Ázerbájdžán, 31. 8. 1991 Uzbekistán a Kyrgyzstán a poté další, jen Rusko formálně nezávislost nikdy nevyhlásilo, stalo se však nástupnickým státem Sovětského svazu. Jelcin jako ruský prezident přes protesty Gorbačova podepsal 29. srpna 1991 dočasný zákaz činnosti KSSS, Gorbačov se po puči stal prezidentem bez státu. Konečný rozpad na sebe nenechal dlouho čekat. 8. prosince 1991 ve vládní rezidenci Viskuli v Běloveżském pralese podepsali představitelé tří velkých států dohodu o vytvoření Společenství nezávislých států (SNS). Prohlášení začínalo větou: *My, prezidenti Běloruska, Ruské federace a Ukrajiny, konstatujeme, že Svaz sovětských socialistických republik jako subjekt mezinárodního práva a geopolitické reality končí svou existenci.* Pod prohlášením stály podpisy ruského prezidenta Borise Jelcina a tehdejšího ruského státního tajemníka Gennadije Burbulise, ukrajinského prezidenta Leonida Kravčuka a tehdejšího premiéra Vitolda Fokina a předsedy Nejvyšší rady Běloruska Stanislava Šuškeviče a tehdejšího běloruského premiéra Vjačeslava Kebiče. Za necelých čtrnáct dní, 21. prosince, se na summitu v Alma Atě připojilo k dohodě osm dalších bývalých republik Sovětského svazu. Gorbačov, který s rozpadem nesouhlasil a výše jmenované politiky považoval za „spiklence z pralesa“, se o tomto summitu a o připojení dalších států dozvěděl od amerického prezidenta Bushe. Dne 25. prosince odstoupil z funkce prezidenta SSSR.[36] Nad Kremlem vystřídala sovětskou vlajku vlajka Ruské federace a mocný stát, který ohrožoval bezmála století celou Evropu, se stal historií. Studená válka skončila. Dodatečně ocenil Gorbačov tento proces jako *kvantový skok ke svobodě v Sovětském svazu a ve východní Evropě* a dovodil, že cestu k této demokratické revoluci, jež zachránila dějiny, navodila jeho perestrojka a glasnosť.[37] Americký *Washington Post* Gorbačovovo dědictví vyhodnotil následovně:[38]

GORBAČOVOVO DĚDICTVÍ	1985	1991
Sovětské zásoby zlata kolem	500 t	240 t
Prodej Big Maců v Moskvě	0	15 milionů
Počet politických vězňů	600	0
Oficiální kurz dolaru	0,6 rublu	90 rublů
Počet sovětských vojsk v zahraničí	221 000	28 200 (odhad)
Politické strany v Rusku	1	12 oficiálních
Počet členů KSSS	19 milionů	0 (strana je zakázána)
Oficiální tempo růstu sovětské ekonomiky	2,3 %	- 11 %
Zahraniční dluh (dle kurzu z r. 1992)	10,5 mlrd.	52 mlrd.
Cena kilogramu masa	2 ruble	100 rublů
Export ropy (v mil. barelů)	1172	511

36 Komunistická strana Ruské federace po obnovení své činnosti vyloučila 13. 6. 1992 Gorbačova ze strany *za způsobení chaosu ve straně a státu a za poškození zájmů pracujícího lidu* (zprávu přinesl denní tisk, např. *Mladá fronta* 16. 6. 1992). Gorbačov se později pokoušel kandidovat v prezidentských volbách 1996 proti Jelcinovi, ale získal jen 1 % hlasů. V roce 2001 založil sociálnědemokratickou stranu v Rusku, ale v roce 2004 z ní odešel. Nyní pracuje ve vlastní nadaci a v ekologickém sdružení Mezinárodní zelený kříž.

37 GORBAČOV, Michail Sergejevič: Pád jen jedné zdi je málo, jsou další. *MF Dnes*, 10. 11. 2009, příloha Kavárna.

38 Tabulku přetiskl *Týdeník aktualit*, 1992, č. 1.